

МУЗЕЙНІ ЧИТАННЯ

НАЦІОНАЛЬНИЙ МУЗЕЙ ІСТОРІЇ УКРАЇНИ

СКАРБНИЦЯ НАЦІОНАЛЬНОГО МУЗЕЮ ІСТОРІЇ УКРАЇНИ

МУЗЕЙНІ ЧИТАННЯ

Матеріали наукової конференції
“Ювелірне мистецтво — погляд крізь віки”
16 жовтня 2023 р.

КИЇВ
2025

Клочко Л. С.

НАШІ ЮВІЛЕЇ 2023 РОКУ

2023 рік був плідним на ювілеї. 60 років виповнилось нашому музею. Зараз він має назву Скарбниця Національного музею історії України — філія Національного музею історії України. Його називали і Золотою коморою, і Особливою кладовою, і Музеєм історичних коштовностей України, але незмінною залишалась ідея, яка з самого початку стала рушійною силою створення музею. Йдеться про вивчення пам'яток історії ювелірного мистецтва на землях України від давнини до сучасності.

Історія створення Музею коштовностей нерозривно пов'язана з історією музейництва в Україні, а формування колекцій сповнені цікавих, та навіть драматичних подій.

А почалося все із золотих грифонів: пластинки із зображенням цієї істоти є найбільш ранніми експонатами за часом знайдення (рис. 1). В багатьох міфах грифон змальований як страж на шляху до духовної досконалості, а також — хранитель матеріальних багатств. З огляду на це, ми зробили грифона логотипом нашого музею. Під захистом золотого грифона Музей коштовностей впродовж свого життя став всесвітньо відомим.

Історія Скарбниці корінням заходить у XIX — початок XX ст. Саме в цей час були створені “Музей старожитностей” Київського Університету і Нумізматичний кабінет. Ці заклади очолював В. Антонович — один із найвідоміших істориків і археологів в Україні в другій половині XIX ст. Завдяки його праці в музеях з'явилися колекції археологічних матеріалів і монет. Але поповнення зібрань часто наштовхувалось на перепони, особливо, коли йшлося про вироби з коштовних металів. Адже ще від часів Петра I з'являлися укази, за якими різні пам'ятки культури: археологічні знахідки, церковне начиння, ювелірні вироби — все, що мало художню цінність, передавали до Москви та Петербурга. Великої шкоди завдали хаотичні розкопки, які провадили самовільно власники земель. Створення в 1859 р. Імператорської археологічної комісії дещо призупинило неконтрольовані розкопки, але за одним із циркулярів саме комісія вирішувала, до якого закладу у Москві чи Петербурзі слід відправляти артефакти. Як правило, пам'ятки з українських земель надходили до Московського історичного музею чи Ермітажу. Цікаво, що ця ж традиція залишилась і в радянський час. Але про це трохи пізніше.

Рис. 1. Золочена
срібна пластинка
із зображенням грифона
(курган Переп'ятиха)

Український археолог М. Макаренко писав: “Таке варварське поводження з матеріалами першоджерел ...заслугує різкого і безпощадного звинувачення” (цит. за: Шовкопляс 1999, с. 18).

Дослідники, які належали до київської історико-археологічної школи В. Антоновича, а також патріотично налаштовані колекціонери, меценати намагались придбати пам'ятки історії та культури, щоб зберігати їх в Україні, і не в приватних зібраннях, а в музеї. Прагнення створити свій міський музей у київської інтелігенції з'явилося наприкінці XIX ст.

Багато зусиль направили на це члени “Товарищества любителей древностей и искусства”, яке організував Б. І. Ханенко. Він фінансував розкопки археологів, зокрема В. Хвойки, купував витвори давнього і середньовічного декоративного мистецтва. Товариство об'єднувало 200 осіб. Всі вони прагнули створення міського музею. Значним кроком на цьому шляху була виставка, на якій колекціонери та Імператорська археологічна комісія представили колекції археологічних матеріалів та інших старожитностей.

1 серпня 1899 р. відбулося відкриття Міського музею старожитностей і мистецтва. Друга (і офіційна) дата його народження: 30 грудня 1904 р. — Київський художньо-промисловий і науковий музей. За роки існування він пережив багато подій (добрих і поганих) і зазнав чимало реорганізацій. Численні різнопланові колекції музею дали життя кільком новим закладам. Історична частина зібрання у 1924 р. стала основою Всеукраїнського історичного музею ім. Т. Г. Шевченка, а потім були ще деякі зміни, а з 1965 р. — це Державний історичний музей Української РСР, з грудня 1991 р. — Національний музей історії України. Як філіал цього музею і було створено Музей історичних коштовностей.

Рис. 2. Золота оббивка горита із Мелітопольського кургану.

Цьому передувала цікава подія. В 1954 р. у м. Мелітополі археологи дослідили великий скіфський курган. Під насипом у двох могилах були поховані чоловік і жінка. Пишний поховальний обряд, велика кількість золотих прикрас свідчать про високий соціальний статус небіжчиків. У пограбованому похованні скіфа археологи виявили схованку, в якій знайдено (крім інших артефактів) золоту пластину, що прикрашала горит — футляр для лука і стріл (рис. 2). Не встигли українські науковці (не кажучи про так званих пересічних пошановувачів творчості давніх майстрів) помилуватися прекрасним витвором античного мистецтва, як до керівництва Інституту археології АН УРСР звернувся директор Ермітажу М. І. Артамонов з вимогою передати пластину та інші артефакти до фондів цього відомого зібрання (згідно з традицією, яка склалась). Згадаємо, що вона, тобто традиція, існувала ще в XIX ст. Мабуть ця вимога подіяла на українську інтелігенцію якраз з точністю до навпаки. В усякому разі, звернення М. Артамонова до президента АН УРСР О. Паладіна зі скаргою, зокрема, на І. Г. Шовкопляса, який різко виступив проти передачі артефактів з України, закінчилось тим, що вирішено було формувати свій фонд мистецьких творів з дорогоцінних металів та коштовного каміння.

За постановою Ради Міністрів УРСР № 1300 від 22 листопада 1963 р. при Державному історичному музеї (нині Національний музей історії України) було засновано Особливий відділ — “Золота скарбниця”, який наприкінці 1968 р. отримав нові назву і статус — філіал Державного історичного музею Музей історичних коштовностей України. Його очолила Оксана Давидівна Ганіна (рис. 3), яка до того часу була завідувачкою відділу скіфо-античної археології

(Клочко, Березова 2019). Завідувачем фондів став досвідчений музейник І. В. Бондар (рис. 4) (Сорокіна, Радієвська, Завальна 2022). Обом став у пригоді значний досвід музейної роботи. Оксана Давидівна та Іван Васильович згуртували кваліфікованих спеціалістів або, як кажуть зараз, — створили команду фахівців. Вони разом визначили основні засади нового закладу, який з часом став справжнім центром з вивчення історії ювелірного мистецтва на землях України. Завдання новоствореного закладу: зберігання та дослідження ювелірних виробів, створених впродовж кількох тисячоліть; популяризація знань з історії декоративного мистецтва.

Рис. 3. О. Д. Ганіна — завідувачка Музею історичних коштовностей України.

Одне з перших завдань для керівництва Державного історичного музею — знайти приміщення для нового філіалу. Найбільш прийнятним варіантом виявився так званий Ковніровський корпус — творіння талановитого українського майстра-кріпака Лаври Степана Ковніра (1695–1775). Зараз у путівниках та альбомах можна прочитати: ошатна двоповерхова будівля біля Соборної Успенської церкви. Але на початок 60-х років будівля мала жалюгідний вигляд, адже і під час Другої світової війни, і кілька років потому, приміщення не використовували, отже воно потребувало значного ремонту, навіть відновлення. Директор Київського історичного музею І. О. Дудник доклав чимало зусиль, щоб Ковніровський корпус став однією з окрас архітектурного ансамблю Києво-Печерського заповідника.

Кілька років невеликий творчий колектив на чолі з О. Д. Ганіною та І. В. Бондарем провадив напружену роботу над науковою концепцією, тематико-експозиційним планом та комплектацією колекцій. До їхньої команди увійшли молоді співробітники: Ю. Мурашов, Ж. Арустамян, О. Старченко, Л. Олійник, Г. Степаненко. Вони були перші, а першим завжди найважче.

Велике значення мало і оформлення експозиції. Це завдання було покладено на художників Т. І. та Є. О. Шереметьєвих.

4 січня 1969 р. музей гостинно відкрив свої двері для відвідувачів.

Ядро зібрання Музею склали коштовні експонати, що походять з колекції Богдана Івановича Ханенка, передані Державним історичним музеєм УРСР.

Рис. 4. І. В. Бондар – головний хранитель
Музею історичних коштовностей України.

Це колекції зі старих фондів Київського історичного музею, колишнього Художнього музею (тепер Національний музей мистецтв ім. Богдана та Варвари Ханенків), Всеукраїнського музею єврейської культури.

Загалом 21 музей України передав утвореному закладу свої коштовні експонати. Таким чином, можна без перебільшення сказати, що вся республіка взяла участь у створенні нового музею. Тому його називають золотою скарбницею України (Клочко, Старченко 2016, с. 70).

З часу заснування Музею історичних коштовностей України продовжував комплектувати свої фонди. Спеціалізована закупівельна комісія відбирала і закуповувала сотні предметів музейного значення різних часів, що надходили як від приватних осіб, так і від організацій. Багато експонатів до музею передав впродовж 1964–1986 рр. Інститут археології АН УРСР. Зараз зібрання музею нараховує 56 тисяч експонатів. Фонди музею і, відповідно, експозиція складаються з таких основних розділів: археологічні предмети доби бронзи — раннього заліза, археологічні знахідки періоду Середньовіччя (культури кочовиків, ранніх слов'ян та Київської Русі), предмети сакрального та ужиткового мистецтва, що побутували в Україні з кінця XVI до XX ст., а також роботи сучасних українських художників-ювелірів.

У 2004 р. було проведено реконструкцію приміщень музею, встановлено нове сучасне обладнання, створено нову експозицію. Художню концепцію інтер'єрів та експозиції створювала велика дружна команда: професійні художники (О. В. Косенко, В. Ю. Губенко, С. Л. Равський) та співробітники музею.

Експонати Музею історичних коштовностей України — це своєрідний літопис української історії у золоті та сріблі від доби бронзи до пізніх кочовиків, від найвищого розвитку Київської Русі за князів Володимира і Ярослава Мудрого до наших часів.

За роки свого життя музей став відомим центром дослідження численних аспектів художньої обробки металу в Україні завдяки праці наших співробітників, які зосередили зусилля на мистецтвознавчих та техніко-технологічних аналізах артефактів різних періодів. Все це знайшло відображення і в створенні експозиції, і в написанні статей, монографій, каталогів, тобто в наукових дослідженнях, які є важливим аспектом діяльності музею.

Однією із форм такої роботи є конференції. На початку 90-х років виникла ідея запровадити "Музейні читання": наукові зустрічі музейників різного профілю, фахівців із вузів, науково-дослідних інститутів, тощо. Адже живе спілкування на засіданнях під час обговорення доповідей, виставок, а потім дискусії і наукові суперечки в кулуарах — це та рушійна сила життя музею, яка ставить його в ряд з найкращими закладами наукового і мистецького спрямування.

Проект "Конференція в МІКУ" підтримав тодішній завідувач нашого музею С. М. Чайковський. Співробітники експозиційного відділу та відділу фондів хоч і не мали досвіду саме в організації конференції, але склали команду, яка завзято, крок за кроком, створювала цей захід. І от розіслано запрошення, складено програму. В процесі особистого спілкування заручилися підтримкою археологів, співробітників Інституту археології НАН України. Вони тоді нас підтримали найбільше: авторитетні вчені не тільки виступили з доповідями, в яких висвітлювали теми художньої обробки металів, семантики образів давнього мистецтва тощо, але й поставили високу планку (на майбутнє) для всіх науковців у вивченні експонатів наших колекцій.

Матеріали першої конференції — тоненька брошурка, бо ми надрукували тільки короткі тези. Тримаючи в руках книжечку, сказали разом з С. М. Чайковським сакральну фразу: "Дай Бог не остання!". Так і сталося: впродовж 30-ти років ми підсумовували роботу учасників конференції в збірниках статей об'ємом до 1 д. а., з хорошими ілюстраціями тощо. Зараз усі, хто приходить до нашого науково-дослідного відділу, звертають увагу на полицю у одній з книжкових шаф: там стоять книжки наших "Музейних читань".

З року в рік конференція музею кошовностей набувала все більшої популярності серед науковців. Ми одержували так багато заявок, що адміністрація Національного музею історії України, філіалом якого ми є, дозволила працювати 2-3 дні. Були підвищені вимоги до науковців, які виступали з доповідями, а потім подавали матеріали до друку: статті, повідомлення. В житті нашої конференції відкрилось друге дихання, коли ми визначили основну тему: "Ювелірне мистецтво — погляд крізь віки".

Зросли наші технічні можливості, а також кількість учасників засідань. На них виступали історики, мистецтвознавці, археологи, художники як із Києва, та і з інших міст України: Бахчисарая, Бердянська, Вінниці, Дніпра, Донецька, Запоріжжя, Керчі, Львова, Миколаєва, Нікополя, Чигирин, Черкас, Чернігова, Херсона, Ялти тощо. Згодом конференції стали міжнародними: в програмах з'явилися імена дослідників з Білорусі, Грузії, Молдови, Німеччини, Польщі. Завдяки конференціям учасники із різних закладів утворили велике коло близьких по духу людей: творчих, натхненних фахівців у царині історії ювелірного мистецтва.

Яка прекрасна атмосфера панувала в музеї, коли приїздили запрошені учасники: ділова, але й дружня, така, що всі відчували радість від спілкування. Колись один відомий вчений сказав: "Науку роблять у кулуарах". Дійсно, нічого так не сприяє народженню нових концепцій, сміливих гіпотез, як жива розмова.

Ми можемо пишатися тим, що опублікували статті учасників конференції: і метрів, і початківців. У їхніх працях відображено проблеми вивчення технології обробки коштовних металів, застосування ювелірних прийомів, нові методи дослідження та реставрації артефактів. У багатьох доповідях автори розглядали сюжети сцен та композицій, семантику образів на витворах мистецтва, питання хронології, відроджували імена майстрів, встановлювали центри виробництва предметів.

Як правило, в програмі конференції матеріали розміщені за тематико-хронологічним принципом, але перша доповідь завжди присвячена особистостям, які залишили яскравий слід в різних галузях культури України, насамперед, у створенні музеїв. Ми вшановуємо людей, які працювали для збереження історичної пам'яті. Архівні матеріали, віднайдені дослідниками, дозволяють скласти уявлення про "труди і дні" тих, хто збирав колекції предметів давнини, які стали ядром Київського художньо-промислового і наукового музею, заснованого у 1899 р., а відкритого у 1904. Перший директор музею Микола Біляшівський, який працював на цій посаді в 1902–1923 рр., писав у 1918 р.: *"... з самого початку, не зважаючи на назви, які приймав му-*

зей, керувала одна думка, одна ідея: зв'язати музей з краєм, надати йому національні риси" (Біляшівський 1918, с. 14). Ідея створення музею згуртувала навколо себе українських науковців, патріотів, які прагнули зберегти і зробити доступними для огляду пам'ятки української культури. Листи, записки В. Хвойки, Д. Щербаківського, Б. і В. Ханенків, М. Ернста, М. Біляшівського вимальовують портрети людей надзвичайних, які доклали багато зусиль для створення музею. І зрештою його побудували, і він став окрасою міста: експозиція міститься у будинку з лівими, експонати приваблюють широкий загал. Але настали нові часи. До керівництва музеєм прийшли люди (часто невіглази), які не намагались протистояти державним органам, котрі у 1922 р. видали постанову про вилучення культових предметів (з коштовних металів) з церков та монастирів (Станиціна 2007). На захист пам'яток культури якраз і стали віддані справі діячі культури. Їм присвятили сучасні дослідники не одну доповідь на конференції.

Ще один блок доповідей науковці присвятили видатним археологам, які свого часу створили українську археологічну школу. Науковці аналізували діяльність В. А. Іллінської, О. І. Тереножкіна, В. І. Бідзілі, Б. М. Мозолевського, Є. В. Черненка, М. М. Чередніченка, Г. Т. Ковпаненко, А. О. Моруженко та ін. Завдяки їхній праці у значній мірі відбулося наповнення різних розділів музейного зібрання: найбільші колекції у музеї — артефакти, знайдені під час археологічних досліджень археологічних пам'яток. Особливо значним є зібрання ювелірних виробів зі скіфських курганів. Серед знахідок, мов зірки першої величини, сяють такі шедеври античного ювелірного мистецтва, як золота пектораль з кургану Товста Могила (розкопки 1971 р. під керівництвом Б. М. Мозолевського), що набула світового визнання і є своєрідним символом нашого музею; срібна чаша з Гайманової Могили (розкопки 1969–1970 рр. під керівництвом В. І. Бідзілі), золотий "шолом" з Передерієвої Могили (розкопки 1988 р. під керівництвом А. О. Моруженко).

Крім інших тем, пов'язаних з мистецькими витворами, постали питання щодо джерел золота, з якого виготовлені численні прикраси, а також — особливості технологічних прийомів, які застосовували давні ювеліри. Власне, такі ж пункти є у планах дослідження артефактів, які належать до середньовіччя та часів модерну. Вивчення на сучасному етапі археологічних знахідок вимагає застосування методик, притаманних природничим наукам (фізики, хімії тощо). Співпраця з різними лабораторіями (Інституту геохімії НАН України, Торгівельно-економічного університету, Судово-медичної експертизи тощо) відкрила нові аспекти у дослідженнях тем, визначених специфікою музейних колекцій. Їх розмаїття викликає цікавість не тільки науковців, художників,

ювелірів, але й пересічних глядачів. Йдеться і про зібрання декоративних виробів кримськотатарських ювелірів, і унікальну колекцію юдейського культового срібла. У її складі близько 400 предметів. Значна частина з них належить до кола речей, що супроводжували церемоніальні дієства з головною святинею єврейського народу — сувоєм Тори. Це вишукано декоровані корони, наперстя-римоніми, спеціальні пластини — “торашилди”.

Вражає різноманіттям колекція західноєвропейського срібла, де зібрано роботи німецьких, польських та австрійських майстрів. Твори західноєвропейських ювелірів демонструють своєрідність художніх рішень у рамках різних стилів — від готики до модерну.

Значним досягненням в роботі наших “Музейних читань” вважаємо включення до програми розділу “Ювелірне мистецтво сьогодення”. Для дослідників цієї теми можливість представити її з’явилась тільки на нашій конференції. Нагадаємо сторінку з історії музею: в січні 1982 р. експозицію збагатили твори українських ювелірів, які одержали право працювати з дорогоцінними металами. За радянських часів тільки на ювелірних заводах виготовляли коштовні прикраси. А художники-ювеліри, які працювали індивідуально, були обмежені недорогими матеріалами, і тому не могли розкрити свій творчий потенціал. Але зусиллями і митців, і музейників, які прагнули створити колекцію творів сучасних ювелірів, вдалося пробити “стіну”: спочатку дозвіл на використання дорогоцінних металів одержав відомий ювелір В. Хоменко, а потім і творча група митців, які працювали разом з ним. І от незабаром у 9-му залі нашого музею відвідувачі захоплено роздивлялись дивовижні витвори українських ювелірів на виставці “Сучасне ювелірне мистецтво”. Зрештою її експонати стали основою однієї з колекцій нашого музею: “Ювелірне мистецтво в Україні другої половини XX ст. — XXI ст.”. Його вивчення знайшло відображення у низці статей мистецтвознавців, які аналізуючи твори українських художників, відмічали їхню самобутність, підкреслювали виразність національних рис, досконалість у виконанні складних ювелірних технік тощо.

Ще одна тема знайшла висвітлення в доповідях: нові форми і методи роботи з відвідувачами. Це важливий напрямок діяльності музею, одна із засадничих його функцій. Науковці впроваджують театралізовані екскурсії (для дітей і дорослих), лекції-квести тощо. В доповідях співробітники нашого музею висвітлювали свій досвід в науково-освітній роботі, а, крім того, аналізували роботу інших, в тому числі, зарубіжних закладів.

Наша конференція стала своєрідним каталізатором у вивченні колекцій чи окремих предметів, які знаходяться в різних музеях, а також впровадженні нових форм дослідницької, виставкової та екскурсійної роботи. Можливо,

появі нових ідей у співробітників різних інституцій, зокрема, музеїв, сприяла саме участь в роботі наших “Музейних читань”. Деякі молоді вчені вперше виступали перед науковою спільнотою, тобто, на думку приходить старий вираз: “отримали путівку в життя”. Доброзичлива аудиторія, творча атмосфера, цікавість до кожної теми — все це надихає на нові дослідження. Всі разом учасники наших засідань збагатили різні напрямки музейної галузі.

Загалом, в роботі конференції взяли участь понад 300 науковців: дехто виступив один раз, але більшість з нетерпінням чекали (без перебільшення) музейного свята — конференції “Ювелірне мистецтво — погляд крізь віки”.

ЛІТЕРАТУРА

Біляшівський, М. 1918. Наші національні скарби. Київ

Клочко, Л., Старченко, О. 2016. Під крилами золотого грифона (Музей історичних коштовностей України). В: Ткачук, Я., Королько, А. (ред.). *Сучасний контент. Музейна галузь. Історія, здобутки та перспективи*. Матеріали Міжнародної наукової конференції з нагоди 90-річчя заснування Національного музею народного мистецтва Гуцульщини та Покуття ім. Й. Кобринського. Коломия: Вік, с. 68–75.

Клочко, Л., Березова, С. 2019. Історія МКУ в особистостях. Оксана Давидівна Ганіна. В: Клочко, Л. С. (ред.). *Музейні читання. Матеріали наукової конференції “Ювелірне мистецтво — погляд крізь віки”*. Київ, МКУ, 20 — 21 листопада, 2019 р. Київ: ТОВ “Фенікс”, с. 7–19.

Сорокіна, С. А., Радієвська, Т. А., Завальна, О. Я. 2022. Іван Васильович Бондар (1901–1984): життя віддане музею (до 120-річчя від дня народження). В: Клочко, Л. С. (ред.). *Музейні читання. Матеріали наукової конференції “Ювелірне мистецтво — погляд крізь віки”*. Київ, 24 грудня 2020 р. Київ: ТОВ “Фенікс”, с. 7–22.

Станиціна, Г. О. 2007. Хроніка повернення в Україну церковних цінностей, вилучених в 1922 р. В: Строкова, Л. В. та ін. (редкол.). *Музейні читання. Матеріали наукової конференції “Ювелірне мистецтво — погляд крізь віки”*. Київ, 11–13 грудня 2006 р. Київ: (б. в.), с. 18–27.

Шовкопляс, Г. М. 1999. Історія створення колекції археологічних коштовностей музею. В: Арустамян, Ж. Г. (ред.). *Музейні читання. Матеріали наукової конференції, присвяченої 30-річчю з дня відкриття Музею історичних коштовностей України*. Київ: ТОВ “ІІІ, Лтд”, с.16–20.